

Ցեղասպանության վերաբերյալ խոսույթը երեք նախագահների պաշտոնավարման տարիներին

Վահրամ Թոքմաջյան

ԻՐԱԶԵԿ ԲԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ

Նախաբան

Հայկական իրականության մեջ, հատկապես նախորդ դարի 60-ականների ազգային զարթոնքից հետո, բավականին հաճախ են օգտագործվում «հիշողություն», «պատմական հիշողություն» հասկացությունները: Շատ ավելի քիչ կարող ենք հանդիպել «հավաքական հիշողություն» եզրույթին: Տարբեր հետազոտողների մոտ հավաքական և եթնիկ հիշողություն եզրերը հաճախ բախվում են, երբեմն՝ նույնանում:

Հասարակական գործընթացները, տվյալ հանրության անցյալում եղած իրադարձությունները դրսևորվում են անհատական կերպարների միջոցով: Սրանք փոխակերպվում են մարդկանց խմբերի հիշողության, և ձևավորվում է տվյալ հանրույթի եթե ոչ ամբողջության, ապա գոնե զգալի մասի տիպական հիշողություն որոշակի դեպքերի շուրջ: Այս ձևավորված հիշողությունը մուտք է գործում խմբի խոսույթ, այդուհի՝ քաղաքական միջավայր:

Հումանիտար գիտակարգերում անցյալի «պատմություն», «ժամանակ» հասկացությունների շուրջ կան տարատեսակ մոտեցումներ: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր սահմանումը, հիմնավորումը: Այդ մոտեցումները, որքան էլ գրավիչ են դարձնում հասարակագիտական բանավեճերը, նույնչափ բարդացնում են հետազայի հետազոտողի աշխատանքը:

Այդ սահմանումների և մոտեցումների բազմազանությունն է նաև, որ մինչ օրս հնարավորություն չի տալիս ունենալ բոլոր կողմերի համար ընդունելի սահմանում՝ «կոլեկտիվ հիշողություն» կամ «հավաքական հիշողություն» եզրերի շուրջ:

Սույն հետազոտության մեջ, թերևս, հիշողության դիտարկումն ընկալվում է «ներկա» բառի ազատ գործածությամբ՝ այնպես, ինչպես դա կիրառում է աննախնի

դպրոցի¹ ներկայացուցիչ Մարկ Բլոկը²: Հետազոտական հետաքրքրությունները մասնավորապես կենտրոնացված են վաղ արդիական ժամանակաշրջանի վրա: Այս դիտանկյունից են ուսումնասիրվում նաև հետազոտության առանցքում ընկած խնդրայնությունները: Դրանք բոլորը վերաբերում են ոչ վաղ անցյալին:

Կոլեկտիվ հիշողություն եզրաբառն առաջին անգամ հանդիպում է 1902 թվականին Հուլիո ֆոն Հոֆմանշթալի մոտ, որը վկայակոչում էր «մեր ներսում ամբարված մեր խորհրդավոր նախնիների ուժը» և «ակումուլացված կոլեկտիվ հիշողության կուտակված շերտերը»³:

Այդ հիշողությունն ունի ինչպես պարզ բնութագրումներ և դրսևորումներ, այնպես էլ խորքային մոտեցումներ:

Սկսած 1980-ականներից՝ հանրային հետաքրքրությունը հիշողության նկատմամբ էապես աճել է: Մայքլ Կամենը դա, ի թիվս այլ գործոնների, բացատրում է բազմամշակութայնության աճով, կոմունիզմի անկումով, զոհ լինելը ցուցելու և զղջման քաղաքականությամբ (politics of vicimization and regret)⁴:

Հետազոտության այս հատվածը նպատակ ունի ներկայացնել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ՀՀ առաջին երեք նախագահների մոտեցումները, դրանց արտահայտումը պաշտոնական խոսույթում:

Ցեղասպանության իրողությունը հայկական հավաքական հիշողության կայուն բաղադրիչներից է: Սա հիշողության այն ձևերից է, երբ անցյալն ինչ-որ բան է առաջարկում ներկային և որոշակիորեն պայմանավորում է հիշողություն կրող խմբի

¹ 20-րդ դարում պատմագիտական ինքնօրինակ ոճի շուրջ համախմբված պատմագետների մի խումբ է, որին հատուկ էր երկարաժամկետ սոցիալական պատմության հայեցակարգը: Դպրոցն իր անվանումն ստացել է հանդեսի անվանումից՝ «Տարեգրություններ տնտեսական և ընկերային պատմության» (Annales d'histoire économique et sociale), որն իր նշանակությունը պահպանել է մինչ օրս: Դպրոց, որը «վճռորոշ նշանակություն ունեցավ ոչ միայն ֆրանսիական», այլև ընդհանրապես պատմագիտության մեջ՝ հատկապես նրանց, որոնք իրենց կիզակետում էին պահում սոցիալական գիտամեթոդները: Պատմագիտական մի ֆենոմեն, որն անգամ համեմատվում է «կոպեռնիկոսյան հեղափոխության հետ»: Այսու՝ Դպրոցի ներկայացուցիչներն ընդգծում էին սոցիալական, ավելի ուշ՝ քաղաքակրթական, քան թե քաղաքական կամ իրադարձային թեմաները:

² Մարկ Բլոկ, Պատմության պաշտպանական կամ պատմաբանի արհեստը, Եր., 2018 թ., էջ 80:

³ Մարտիան Հ., Հիշողության դերն ազգային ինքնության համակարգում. Տեսական հարցադրումներ, Եր., 2006, էջ 31:

⁴ Նույն տեղում, էջ 32:

մի մասի վարքագիծը: Կայուն հիշողությունները ստեղծում են կապեր ողջերի և պատմության միջև:

Այս առումով առանցքային նշանակություն ունի Ցեղասպանության գործունը: Օրինակ՝ Ղարաբաղյան շարժման փուլում, սումգայիթյան ջարդերի ժամանակ Ցեղասպանության հիշողությունն ավելի վառ թարմացվեց: Այն դարձավ նաև յուրօրինակ ինքնապաշտպանության և գործընթացների նույնականացման միջոց: Թեմայի հուզականությունը պարտադրում է նաև զգուշավորություն: Սրանով է պայմանավորված նաև այն հանգամանքը, որ երեք նախագահներն էլ իրենց խոսույթում առանձնակի նշանակություն են հաղորդել Ցեղասպանության թեմային:

Ուսումնասիրությունը նպատակ չունի գնահատականներ տալ այս կամ այն նախագահի, նրանց կաբինետներում ներառված պաշտոնատար անձանց դիրքորոշումներին, հայտարարություններին, ելույթներին: Հետազոտության առանցքում ընկած են երեք նախագահների և նրանց կաբինետների պաշտոնական խոսույթի ուսումնասիրությունը և դրանց համեմատումը:

Հետազոտության քննարկման ժամանակահատվածը ներառում է 1990-2018 թվականները: Տրամաբանական կլիներ, եթե մեկնակետ ընտրեինք 1991 թ., որը համարվում է Հայաստանի երրորդ հանրապետության հիմնադրման տարեթիվ: Սակայն Ցեղասպանության շուրջ ծավալվող պաշտոնական դիսկուրսն իր արտացոլումն է գտել 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված ՀՀ Անկախության հռչակագրում. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»⁵:

Աղբյուրներ: Հետազոտության համար աղբյուրներ են հանդիսացել «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթը, ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հիմնական ելույթներն ու հարցազրույցները ամփոփող «Ընտրանի» ժողովածուն⁶, ՀՀ նախագահի պաշտոնական president.am կայքը, Հայաստանի երկրորդ նախագահ Ռոբերտ Զոչարյանի ոչ պաշտոնական 2rd.am կայքը, Վարդան

⁵ <https://www.gov.am/am/independence/>

⁶ Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրանի, Եր., 2006թ.:

Օսկանյանի «Անավարտ տասնամյակ»⁷ ելույթների ընտրանին, նույն հեղինակի «Անկախության ճանապարհով» աշխատությունը, ինչպես նաև այլ աշխատություններ, տեսագրություններ, հոդվածներ:

⁷ Օսկանյան Վ., Անավարտ տասնամյակ, Եր., 2009 թ.:

ՄԱՍ 1

Ա. Անկախությունը և Ցեղասպանության պաշտոնական խոսույթի ձևավորումը

Ապրիլի 24-ը Խորհրդային Հայաստանում ոգեկոչվում էր 1965 թվականից: Լրատվամիջոցներն այդ իրադարձությանը, ի տարբերություն Սփյուռքի, լայն տեղ չէին տալիս: Այսպես, պաշտոնական «Սովետական Հայաստան» թերթի 1988 թ. ապրիլի 24-ի համարում Եղեռնի մասին մեկ տող անգամ չկա: Թերթի ապրիլի 26-ի համարում առաջին էջում, առանց նկարի, կարճ լուր է դրված: Մեկ տարի անց՝ 1989 թ., Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, հետևաբար նաև մամուլը, ավելի մեծ տեղ տվեցին Ապրիլի 24-ին: Պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին Հայոց ցեղասպանության դատապարտման օրենք էր ընդունվել Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդում: «Խորհրդային Հայաստան» թերթը ապրիլի 24-ի համարում՝ առաջին էջում, գրել է. «74 տարի մենք այդ գիտեինք, 24 տարի է՝ բարձրաձայն պատմում ենք մեզ ու աշխարհին: Առաջին տարին է, որ պետականորեն դատապարտում ենք մարդկության նկատմամբ իրականացված այդ ոճիրը»: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1990 թ. ապրիլի 24-ի համարի բոլոր չորս էջերը նվիրված են Հայոց ցեղասպանությանը: Առաջին էջում դրվել է նաև ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշի հայտարարությունը՝ 1915-23 թթ. «սարսափելի կոտորածների» մասին:

1990 թ. օգոստոսին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը ոչ միայն ընտրեց նախագահ՝ ի դեմս Տեր-Պետրոսյանի, այլ նաև՝ Անկախության հռչակագիր: Դրանց նախագծերում կային մի շարք կետեր, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում էին Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններին, Հայոց ցեղասպանությանը և Հայկական հարցին: Անկախության հռչակագրի շուրջ մեկ տասնյակ նախագծերից խորհրդարանի համապատասխան հանձնաժողովը պատգամավորների քննարկությանը ներկայացրեց երեքը: Տարբերակներից մեկում ասվում էր, որ «1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը պարտադրված է եղել Հայաստանին», որն ստորագրելուց անմիջապես հետո Ռուսաստանը և Թուրքիան «օկուպացրել են

Հայաստանը», իսկ «1921 թ. մարտի 16-ին, անտեսելով անկախ Հայաստանի գոյությունը և խախտելով միջազգային իրավական նորմերը, առանց Հայաստանի ներկայացուցիչների, ստորագրվել է ռուս-թուրքական դաշնագիր, որով Հայաստանի տարածքների մեծ մասը տրվել է Թուրքիային և Ադրբեջանին»: Նախագծերից մեկով առաջարկվում էր «ապօրինի ճանաչել» Հայաստանի Հանրապետությունը «մասնատող պայմանագրերը» և «վերստին ընդունել Սևրի դաշնագիրը»: Երրորդ տարբերակում Հայկական հարցին և Ցեղասպանությանը անդրադարձ չկար ընդհանրապես: «Խորհրդային Հայաստան» թերթը օգոստոսի համարներից մեկում տպագրել էր Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության ներկայացրած հռչակագրի նախագիծը, որտեղ ոչ մի տող չկար 1915-ի մասին: Խորհրդարանի հատուկ հանձնաժողովը երեք տարբերակներից հետո ներկայացրեց Հռչակագրի նախագծի նոր տարբերակ՝ կազմված 11 կետերից, որտեղ ևս բառ անգամ չկար 1915-ի մասին: Հանձնաժողովի չորս այլ անդամներ՝ Իգոր Մուրադյանը, Աշոտ Նավասարդյանը, Հայկ Բաբուխանյանը և Ռաֆիկ Համբարձումյանը, առաջարկեցին հետևյալը. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության միջազգային դատապարտման և պատժման աշխարհի ողջ հայության պահանջին»: Խորհրդարանի պատգամավոր Ռաֆայել Իշխանյանը գրում է. *«Ամենից երկարատև բանավեճը ծավալվեց 1915 թ. մեր մեծագույն ողբերգությունը Հռչակագրի մեջ հիշատակելու հարցի շուրջ: Նախագահ Տեր-Պետրոսյանը շատ հանգամանալից ու համոզիչ բացատրեց, որ Ցեղասպանության հարցը Հայաստանի անկախության Հռչակագրում դնելը քաղաքական և դիվանագիտական տեսակետից ճիշտ չէ, որ դրան կարելի է մեկ այլ փաստաթղթում անդրադառնալ: Նույնը շատ հիմնավոր բացատրեցին նաև 6-7 պատգամավորներ: Սակայն հայկական պարզունակ զգացմունքային տարերքն այս անգամ էլ հաղթեց բանականությանը: Եղան վերամբարձ ճառեր Սփյուռքի անունից, թե ինչպես կարելի է մեր նահատակներին մոռանալ, թե Հռչակագրում 1915 թիվը չհիշատակելը դավաճանություն է: Ընդամենը 25 պատգամավոր քվեարկեց Հայաստանի անկախության Հռչակագրում 1915 թիվը հիշատակելու դեմ»:* 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված Անկախության հռչակագրում, որի տակ դրված է այն ժամանակ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ստորագրությունը, ասվում էր. «Հայաստանը սատար է կանգնում

1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»: Ահա հենց այս կետն էին նաև թուրքերը մատնանշում ու, դա դարձնելով մատի փաթաթան, հրաժարվում դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ: Հետագայում ամերիկյան «Նյու Յորք Թայմս» հեղինակավոր օրաթերթը գրեց. «Խիստ եռանդուն և ըմբոստ խորհրդարանում նախագահը (Տեր-Պետրոսյանը) Թուրքիայի հարցում դեմ գնաց հայկական ավանդական քաղաքականությանը: Նա պնդում էր, որ Հռչակագրից հանվի այդ ողբերգության կրքոտ դատապարտումը՝ նկատի առնելով, որ իսկապես ազատ Հայաստանը կարիք պիտի ունենա իր հարևանների հետ ավելի սերտ հարաբերությունների նոր շրջան սկսելու: Թեև նրան չհաջողվեց Հռչակագրից հանել այդ կետը, սակայն ժողովրդի աչքում չտուժեց»⁸:

Բ. Ցեղասպանության վերաբերյալ խոսույթը Տեր-Պետրոսյանի նախագահության շրջանում

1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին Հայաստանի Հանրապետությունում առաջին անգամ տեղի ունեցան նախագահական ընտրություններ: Ձայների գերակշիռ մեծամասնությամբ (83 տոկոս) Հայաստանի Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Հետագայում՝ 1996 թ. նախագահական ընտրություններից հետո, քաղաքացիներին ուղղված ուղերձում Տեր-Պետրոսյանը կնշի. «Ուզում եմ հավատացնել, որ այս ընտրություններում շահած շուրջ 52 տոկոսը ես ավելի թանկ եմ գնահատում, քան նախորդ ընտրությունների 83 տոկոսը, որովհետև 1991 թվականին ես հաղթել եմ ազգային ազատագրական շարժման ռոմանտիկ ալիքի վրա...»⁹:

Լինելով հավասարակշիռ քաղաքականության ջատագով՝ Տեր-Պետրոսյանի կաբինետը Հայաստանի արտաքին քաղաքականության ոլորտում անկյունաքարային չդարձրեց Ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը: Ավելին՝ Տեր-Պետրոսյանը

⁸ Հակոբյան Թ., Հայերը և թուրքերը, Եր., 2012թ.:

⁹ Ընտրանի, Ուղերձ հայ ժողովրդին՝ 1996 թ. նախագահական ընտրությունների առթիվ:

փորձում էր կարգավորել հայ-թուրքական հարաբերությունները, որի հիմնական թնջուկները երկուսն էին՝ Արցախյան պատերազմ և Ցեղասպանության ճանաչում: Դեռևս 1990 թ. հոկտեմբերի 9-ին «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթին տված հարցազրույցում նա նշում է. «Սոցիալական հոգեբանության և մանավանդ պատմական արդարության տեսակետից մի փոքր ավելի բարդ են Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունները: Այնուամենայնիվ, ավանդական հակասությունները չպետք է խոչընդոտեն, մեր ազգի շահերից ելնելով, առանց որևէ քաղաքական գիշման, օգտվելու այն հնարավորությունից, որ կտան Թուրքիայի հետ ստեղծվող հարաբերությունները՝ գոնե զուտ առևտրական, իսկ այնուհետև՝ ավելի լայն տնտեսական հարաբերությունների մակարդակի վրա: Գտնում եմ, որ անհրաժեշտ է օգտվել այդ հնարավորությունից հանուն հենց մեր ժողովրդի շահերի: Սա, ինձ թվում է, կամրապնդի Հայաստանի՝ որպես անկախության ձգտող մի ժողովրդի պետության գոյությունը: Պետության ապահովության երաշխիքներից մեկը, գուցեև ամենամեծ երաշխիքը, նրա հարաբերություններն են իր անմիջական հարևանների հետ: Այստեղ մենք, չմոռանալով մեր արդար իրավունքները, պետք է վեր կանգնենք զգացմունքներից: Ցանկացած տիպի հարաբերություններ մշակելիս և դրանք իրականացնելիս մենք պետք է առաջնորդվենք միայն ու միայն պետական մտածողությամբ և ժողովրդի շահով: Այլապես մենք դատապարտված կլինենք կործանման: Իսկ հարևանների հետ ստեղծվող նոր հարաբերություններ մշակելիս մենք կմեծացնենք նաև քաղաքական գործընկերոջ մեր կշիռը»¹⁰:

Այս առանցքային դիրքորոշումը կարմիր թելի նման ուղեկցում է Տեր-Պետրոսյանական կառավարման տարիները: Հայ Դատի և Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրների վերաբերյալ նա դիրքորոշում է հայտնում «Հայոց համազգային շարժում» կուսակցության երկրորդ համագումարում. «Ի՞նչ կարելի է ասել այս մասին: Մեր վերաբերմունքը Հայ Դատին միանշանակ է: Նախ՝ տիրում է այն թյուր տեսակետը, թե իբր Հայ Դատը Սփյուռքի դատն է, արևմտահայության խնդիրը: Ամենևին ո՛չ, որովհետև պետք է ելնել այն փաստից, որ Հայաստանի բնակչության կեսն էլ, առնվազն կեսը, արևմտահայ է: Եվ սփյուռքահայության զգացմունքները նույնքան հարազատ են հայրենյաց ժողովրդին, որքան

¹⁰ Տե՛ս, Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ, 1990 թ., 9 հոկտեմբեր:

սփյուռքահայությանը: Այնպես որ, Հայ Դատի պաշտպանությունը դարձնել Սփյուռքի մենաշնորհը, ինձ թվում է, հիմքից սխալ է»:

Ելույթի հաջորդ հատվածում, Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին անդրադառնալիս նա նշում է. «Իսկ երկրորդը՝ մենք բազմիցս կրկնել ենք, որ «Հայոց համազգային շարժումն» ամենևին չի հրաժարվում հայ ժողովրդի պատմական իրավունքներից, Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջից, բայց գտնում է, որ այդ գաղափարներն անհրաժեշտաբար տեղ գտնելով քաղաքական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների ծրագրերում և լինելով նրանց գործունեության կարևորագույն խնդիրներից՝ այսօր չեն կարող դառնալ պետական քաղաքականության օրակարգի հարց: Սա է մոտեցումը: Այս սրահում ներկա է մոտ 1500 ազգային քաղաքական գործիչ: Դուք պարտավոր եք իմանալ, որ այս մեղադրանքները դեռևս պիտի շարունակվեն, բայց մենք իրավունք չունենք վատնելու մեր ուժերը, մեր եռանդը նման չարախոսությունների պատասխանելու համար, դրանք պետք է անտեսել, և միայն այս ձեռով է, որ դրանք կմարենք: Ես ուրախ եմ, որ մեր համագումարը ցուցադրվում է հեռուստատեսությամբ, և ես հնարավորություն ունեմ հստակ տալու մեր տեսակետը խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ: Հայ Դատը, արևմտահայության իրավունքներն իր պատմական հայրենիքի նկատմամբ պետական քաղաքականության օրակարգի հարց կդառնան միայն այն ժամանակ, երբ հայոց պետությունն ի վիճակի կլինի սեփական ուժերով լուծել այդ խնդիրները»¹¹:

1990 թ. հնչեցված այս տեսակետները հետագայում պայմանավորեցին Տեր-Պետրոսյանի խոսույթը Ցեղասպանության և Թուրքիայի հետ հարաբերությունների հարցում:

Գերագույն խորհրդի ձևավորումից և նախագահական ընտրություններից հետո Տեր-Պետրոսյանի ելույթների գերակշիռ մասում հարևանների, մասնավորապես՝ Իրանի և Թուրքիայի հետ հարաբերությունները դիտարկվում են հատկապես տնտեսական շահի տեսանկյունից: Ցեղասպանության խնդրի շուրջ զգուշավորություն է նկատվում նաև Տեր-Պետրոսյանի կաբինետի արտաքին գործերի նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի՝ միջազգային հարթակներում ունեցած ելույթներում: Եվրոպական խորհրդի ստամբուլյան հանդիպման ընթացքում,

¹¹ Ընտրանի, Ելույթ Հայոց Համազգային Շարժման 2-րդ համագումարում:

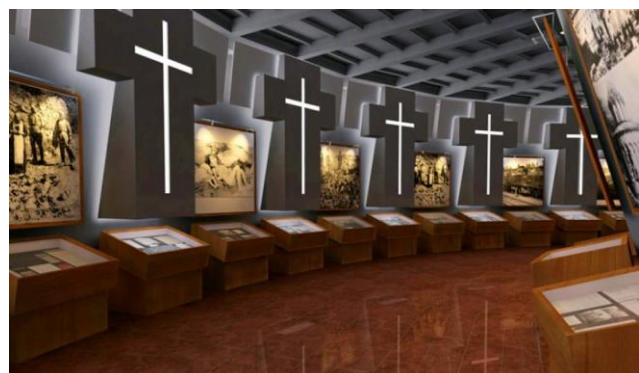
խոսելով Արցախյան հակամարտության, հայ-թուրքական հարաբերությունների և այլ խնդիրների շուրջ, Յովհաննիսյանը պնդում է. «Իսկ անկախ դառնալուց հետո նա ձգտել է ամրապնդել իր ժողովրդավարական կառույցները և բնականոն դարձնել իր հարաբերությունները բոլոր հարևանների, այդ թվում և Թուրքիայի հետ: Հայաստանի հարաբերությունները երբեմն ներկայացվել են որպես խոչընդոտ Խորհրդում Հայաստանի անդամակցության առաջ: Հայաստանը միշտ էլ ըմբռնել է, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների բնականոնացումը կարևոր է ոչ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի հետագա բարգավաճման, այլև Եվրոպական կայունության և անվտանգության համար: Հակառակ Ցեղասպանության ողբերգությանը, նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ակտիվ կերպով հետամուտ է եղել Թուրքիայի հետ լավ հարաբերությունների: Այսուհանդերձ, առայսօր Թուրքիան մերժել է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու և հայ-թուրքական սահմանը բացելու վերաբերյալ հայկական նախաձեռնությունները»¹²: Սակայն ինչպես քիչ ավելի ուշ պարզվեց, այդ պնդումները չէր կիսում Տեր-Պետրոսյանը: Ստամբուլյան ելույթը նաև պատճառ հանդիսացավ, որ Րաֆֆի Յովհաննիսյանը հեռացվի նախարարի պաշտոնից: Հետագայում՝ նախագահի երդմնակալության արարողության տարելիցի առիթով հրավիրված մամուլի ասուլիսում, պատասխանելով լրագրողի հարցին, Տեր-Պետրոսյանը նշում է. «Դա նախ և առաջ ուղղակի հակասում էր Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքին՝ հարևանների հետ հարաբերությունների կարգավորման սկզբունքին: Երկրորդ՝ առանց հաշվի առնելու քաղաքական հետևանքները, շրջանառության մեջ էին դրվում վտանգավոր քաղաքական կռվաններ, նկատի ունեմ քրդական խնդիրը, Կիպրոսի խնդիրը: Չեմ ընդունում ելույթի պատմական հիմնավորումն ամբողջապես: Լինելով պատմաբան՝ պիտի ասեմ, որ հիմնովին սխալ էին և՛ Մանազկերտի ճակատամարտի, և՛ Խաչակրաց արշավանքի գնահատականները, բայց դա չէր գլխավորը: Ամենագլխավորն այն էր, որ սա Թուրքիայի դեմ ուղղված ելույթ չէր, այլ Արևելքի բացարձակ մերժում և արևմտամետության ցցուն օրինակ, որն իրականության հետ ոչ մի կապ չուներ: Աններելի է, որ արտգործնախարարն իրականացնում է մի քաղաքականություն, որը լիովին հակասում է Հայաստանի

¹² Տե՛ս, Րաֆֆի Յովհաննիսյանի ելույթը Եվրոպական Խորհրդի ստամբուլյան հանդիպման ընթացքում, 10 սեպտեմբերի 1992 թ.:

Հանրապետության նախագահի քաղաքականությանը: Քանի որ ես եմ, վերջին հաշվով, արտաքին քաղաքականության պատասխանատուն, ես դա չէի կարող հանդուրժել»:

Սա բավականին վճռորոշ փուլ էր: Արցախյան կոնֆլիկտն ընդունել էր արյունալի բնույթ, և այդ համատեքստում նորից ակտուալ էր դառնում Ցեղասպանության հանգամանքով թուրքիայի հետ հարաբերությունները պայմանավորելու խոսակցությունը: Շարժման փուլից սկսած՝ տարբեր գաղափարական ուղղությունների միջև կար վեճ այս թեմայով: Անկախության հռչակումից և նախագահական ընտրություններից հետո այս վեճը բյուրեղացավ: Բնականաբար, հաշվի առնելով Ցեղասպանության խնդրի ողբերգական ու հուզական բնույթը՝ թեմայի շուրջ ծավալվող բանավեճն ուներ ինչպես ռացիոնալ, այնպես էլ անառողջ պոպուլիստական կողմեր: Հիմնական առարկությունները ներկայացնում էր ՀՅԴ-ն: Այդ առարկությունների ֆոնին փոխակերպվում էր ներքաղաքական խոսույթը, բայց ոչ իշխանությունների դիրքորոշումը: Արձագանքելով ՀՅԴ-ին՝ «Նեգավիսամայա Գագետա» շաբաթաթերթին տված հարցազրույցում Տեր-Պետրոսյանը նշում է. «*Դաշնակցությունը վերջին 70 տարում իրեն համարում էր ազգի առաջնորդը և բոլոր ազգային իդեալների՝ անկախության, պատմական սահմաններում Հայաստանի վերականգնման, 1915 թվականի Ցեղասպանության դատապարտման մարմնավորումը: 70 տարի նրանք ժողովրդի մեջ տպավորություն էին ստեղծում, թե իբր հենց դաշնակներն են պահպանում հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ազգային շահերը: Սակայն երբ 1988-ին սկսվեց Արցախյան շարժումը, դաշնակցական կուսակցությունը, մեղմ ասած, շփոթվեց. հայտնվել էին նոր մարդիկ, որոնք իր բացակայությամբ Հայաստանն իրենց ետևից էին տանում*»¹³:

Ներքաղաքական բուռն իրադարձությունների և արցախյան ճակատում ծավալվող ռազմական գործողությունների ֆոնին տևական ժամանակ Ցեղասպանության դիսկուրսը պաշտոնական խոսույթում

¹³ Ընտրանի, Հարցազրույց «Նեգավիսամայա Գագետա» շաբաթաթերթին, 13 օգոստոս, 1992 թ.:

երկրորդվում է: Այն կրկին ակտուալ է դառնում Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով:

1995 թ. ապրիլի 21-ին ՀՀ խորհրդարանն ընդունեց հայտարարություն, իսկ Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ ելույթով:

Հայաստանի պատմության մեջ երկրի օրենսդիր մարմինը Հայոց ցեղասպանությանն անդրադարձել է մի քանի անգամ, այդ թվում՝ 1990-ին և 1995-ին: 1990-ի օգոստոսի 23-ին խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը ընդունեց Անկախության հռչակագիր, որի տակ դրված է այն ժամանակ խորհրդարանի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ստորագրությունը: Ուշագրավ է, որ Տեր-Պետրոսյանը քննարկումների ընթացքում կողմնակից չէր Հայոց ցեղասպանության հարցի ընդգրկմանը Հռչակագրի մեջ, սակայն տեղի տվեց մեծամասնության ցանկությանը: Հռչակագրի՝ Ցեղասպանության վերաբերյալ կետը թուրքական կողմը հաճախ էր շահարկում Հայաստանի հետ հարաբերությունների համատեքստում: Ավելին, ամեն առիթով թուրքերը հայտարարում էին, որ Հայաստանի Սահմանադրության մեջ կա կետ հողային պահանջատիրության մասին, ինչը ճիշտ չէ, քանի որ մինչև 1995 ամառը Հայաստանը չունեց Սահմանադրություն:

1995 թ. ապրիլի 21-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն արտահերթ նիստում միաձայն ընդունեց հայտարարություն Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով: Բացվեց Հայոց ցեղասպանության թանգարանը: Տեր-Պետրոսյանը 1995 թ. մարտին ստորագրեց հրամանագիր «Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ Ցեղասպանությունը վերապրած հայերին պետական աջակցություն ցուցաբերելու մասին»: Հաշվի առնելով Մեծ եղեռնը վերապրած հայերի նկատմամբ «համազգային, համապետական աջակցության և հոգատարության դրսևորման անհրաժեշտությունը»՝ Տեր-Պետրոսյանը որոշեց «Սփյուռքում բնակվող, Ցեղասպանությունը վերապրած (մինչև 1915 թ. ներառյալ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան թուրքիայի այլ վայրերում ծնված) Հայաստանի քաղաքացիություն չունեցող հայերին տալ Հայաստանի կացության հատուկ կարգավիճակ և հանձնել Հայաստանի հատուկ անձնագրեր (նրանց կողմից համապատասխան փաստաթղթերի ներկայացմամբ)»: Բացի այդ, «Հայաստանի տարածքում մշտապես բնակվող, Ցեղասպանությունը վերապրած հայերի համար» նախատեսվում էին սոցիալական պաշտպանվածությունն ապահովող միջոցառումներ: Տեր-Պետրոսյանի

հրամանագրով 1994 թ. ստեղծվել էր պետական հանձնաժողով, որն աշխատում էր չորս հիմնական ուղղություններով՝ հրատարակչական, միջազգային գիտաժողովի հրավիրման ու կազմակերպման և թանգարանային համալիրի կառուցման ու թանգարանային ցուցանմուշների կազմակերպման:

1995 թ. ապրիլի 21-23-ը Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նիստերի դահլիճում պետական բարձր մակարդակով տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված միջազգային գիտաժողով «Ցեղասպանության հարցեր» թեմայով, որին ներկա էին 16 երկրներից ժամանած գիտնականներ: Ելույթ ունեցավ նաև նախագահ Տեր-Պետրոսյանը: Այս համակարգված ելույթը կոնցեպտուալ մոտեցում էր ինչպես Ցեղասպանության պատճառների, այնպես էլ՝ Տեր-Պետրոսյան նախագահի մոտեցումների: Տեր-Պետրոսյանի ելույթի առանցքային կետերն էին. «Պատմական փորձի ռացիոնալ յուրացման և անցյալի սխալները չկրկնելու առումով, կարծում եմ, ժամանակն է իրերը գնահատել սառը դատողությամբ՝ հրաժարվելով զգացական ընկալումներից և հոգեբանական պայմանականություններից:

1. Հայոց ցեղասպանությունն անտեղի է բացատրել հայ և թուրք ժողովուրդների կրոնական, էթնիկական, ռասայական անտազոնիզմով կամ տնտեսական և սոցիալական մրցակցությամբ, քանի որ Օսմանյան կայսրության մեջ ձևավորված *modus vivendi*-ն դարերի ընթացքում, համենայն դեպս, կարողացել էր ապահովել նրանց քիչ թե շատ խաղաղ համակեցությունը: Ծիշտ է՝ այդ համակեցությունը հիմնված էր կայսրության մահմեդական և քրիստոնյա ժողովուրդների ամենևին ոչ իրավահավասար դրության վրա, բայց պետությունը, համենայն դեպս, երաշխավորում էր որոշակի հավասարակշռություն: Հայոց ցեղասպանությունը զուտ քաղաքական ծրագիր էր՝ թելադրված Օսմանյան կայսրության կոնկրետ պետական շահերից: Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրումից հետո հայկական հարցը եվրոպական գերտերությունների կամքով մտավ միջազգային քաղաքականության ոլորտը՝ ձևակերպվելով Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածում որպես Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգներում բարենորոգումների անցկացման ծրագիր: Թուրքիայի համար այդպիսով պարզ դարձավ, որ ևս մեկ պատերազմ՝ և նա կորցնելու է նաև Հայաստանը: Դրանից խուսափելու միակ միջոցը հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումն էր, որը թուրքական իշխանությունները մեթոդիկ կերպով իրականացրեցին 1878–1915

թվականների ընթացքում: Հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրի մտահղացման, մշակման և իրագործման ողջ պատասխանատվությունը, ըստ այդմ, կրում են սուլթան Համիդը և երիտթուրքերի կառավարությունը:

2. Եվրոպական գերտերությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և Ռուսաստանը 1878–1914 թվականների ընթացքում ոչ միայն որևէ գործնական քայլ չկատարեցին Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգներում բարենորոգումների ծրագրի իրականացման ուղղությամբ, այլև իրենց անհամաձայնեցված միջամտություններով ուղղակի վտանգ ստեղծեցին հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության համար: Այսինքն՝ հայկական հարցի միջազգայնացմամբ գրգռելով օսմանյան իշխանություններին՝ գերտերություններն իրենց հոգևությունն չպատճառեցին վայրկյան անգամ մտածել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության տարրական երաշխիքների մասին, որով և չափվում է Ցեղասպանության հարցում նրանց բարոյական, իսկ Գերմանիայի դեպքում՝ նաև ուղղակի պատասխանատվության բաժինը:

3. Նկատի ունենալով Օսմանյան պետության և հայ ժողովրդի ուժերի ակնհայտորեն անհակակշռելի հարաբերակցությունը, ինչպես նաև Արևելյան հարցում գերտերությունների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները, դժվար է չխոստովանել, որ կենաց-մահու այդ պայքարում հայերն ի սկզբանե դատապարտված էին կործանման: Հայ ժողովուրդն իր բոլոր կարողությունների գերլարմամբ հանդերձ ի գորու չէր վիժեցնելու Օսմանյան պետության մշակած հրեշավոր ծրագիրը, մանավանդ որ՝ հայերի մոտ, ցավոք սրտի, ակնհայտորեն բացակայում էր այդ ծրագրի գոյության գիտակցությունն անգամ:

4. Տիրապետող այն տեսակետը, թե հայ ժողովուրդը կարող էր խուսափել արհավիրքից՝ հրաժարվելով Թուրքիայի ներքին գործերին եվրոպական երկրների միջամտությանը նպաստելու գաղափարից և փորձելով հայկական նահանգների բարենորոգումների հարցը լուծել թուրքական իշխանությունների հետ անմիջական համագործակցությամբ, կարծում եմ, հեռու է իրատեսությունից, քանի որ, անկախ հայերի կամքից, եվրոպական պետություններն այլևս չէին կարող հրաժարվել հայկական նահանգների բարենորոգումների պատրվակով Թուրքիայի վրա ազդելու քաղաքականությունից: Դրանով հանդերձ, պարտավոր ենք հավաստել, որ հայ քաղաքական մտքի երկու հոսանքներն էլ, այն է՝ կղերա-բուրժուական և

հեղափոխական հոսանքները, թեև անհետևողականորեն, բայց ժամանակ առ ժամանակ փորձել են համագործակցել թուրքական իշխանությունների հետ, որի բարձրակետը Իթթիհադի և Յայ հեղափոխական դաշնակցության համագործակցությունն էր: Այդ համագործակցության պատճառով լիովին բթացվեց հայ ժողովրդի զգոնությունը, և 1908–1914 թթ. ժամանակամիջոցը բացարձակապես չօգտագործվեց ինքնապաշտպանության պատրաստվելու համար: Որքան էլ դառն լինի, պետք է խոստովանել, որ հայ քաղաքական մտքի երկու հոսանքներն էլ հասու չեղան ոչ միայն վիժեցնել հայ ժողովրդի բնաջնջման պետական ծրագիրը, որը, ինչպես վերը նշվեց, գրեթե անհնար էր, այլև գոնե տարրական միջոցներ ձեռնարկել դրա հետևանքները նվազագույնի հասցնելու համար:

5. Եթե ոչ Ցեղասպանությունից, ապա գոնե նրա կործանարար հետևանքներից խուսափելու վերջին հնարավորությունը հայ ժողովուրդը կորցրեց 1914 թվականին, երբ Էրզրումում գումարված Յայ հեղափոխական դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ պարտավորություն ստանձնեց մասնակցել Օսմանյան կայսրությունում հայտարարված ընդհանուր զորահավաքին: Մերժելով զորահավաքը՝ թեև, միևնույն է, հայ ժողովրդին չէր հաջողվելու կանխել ծրագրված հաշվեհարդարը, ավելին՝ դրանով լրացուցիչ ծանրակշիռ պատրվակ էր ստեղծվելու իշխանությունների բռնություններն արդարացնելու համար, այդուհանդերձ, պահպանելով զինական ուժը, շատ վայրերում, մասնավորապես՝ Տարոնում, հնարավոր էր կազմակերպել ավելի լուրջ ինքնապաշտպանություն և խուսափել իսպառ բնաջնջումից:

6. 1920 թվականին, շարունակելով պահպանել հավատարմությունը Անտանտի երկրներին, Յայաստանի Յանրապետության վարիչները չկարողացան ճիշտ գնահատել խորհրդային Ռուսաստանի և Բեմալական Թուրքիայի հզորացմամբ ստեղծված նոր իրադրությունը, որի պատճառով կորցրին թե՛ Յայաստանի անկախությունը, թե՛ նրա տարածքների մի մասը: Մինչդեռ հայ-թուրքական և հայ-ռուսական ուղղակի պայմանավորվածությունների միջոցով, ակնհայտորեն, Յայաստանի համար հնարավոր էր ապահովել ավելի բարեհաջող ապագա:

7. Այսօր Յայաստանը և Թուրքիան, որպես հարևան պետություններ, պարտավոր են հաստատել փոխշահավետ առևտրա-տնտեսական կապեր և բարիդրացիական հարաբերությունների միջոցով աստիճանաբար հաղթահարել

պատմական հակասություններն ու վերականգնել հայ և թուրք ժողովուրդների փոխադարձ վստահությունը, որի համար կողմերից պահանջվում է դրսևորել համապատասխան քաղաքական կամք և բարոյական կեցվածք»¹⁴:

Տեր-Պետրոսյանի այս ելույթը կարելի է համարել անկյունաքարային՝ Ցեղասպանության հարցում, նրա իշխանության տարիների պաշտոնական դիսկուրսի մասով: Թե՛ պատճառներին անդրադարձը, թե՛ հայ-թուրքական հարաբերությունների մոտեցումները, որոնք արտացոլված են այս ելույթում, բովանդակային և ձևաբանական փոփոխությունների չեն ենթարկվել նրա իշխանության տարիներին:

Ավելորդ չէ նշել, որ հենց նրա իշխանության օրոք՝ 1995 թ. ապրիլի 24-ին, տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության թանգարանի բացումը:

Հետագա ելույթներում Տեր-Պետրոսյանը Ցեղասպանությանը չի անդրադառնում նման ծավալուն կերպով: Անդրադարձերը, ինչպես, օրինակ, «Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն. լրջանալու պահը» հայտնի հոդվածում է, հիմնականում կրում են հակադարձող, տարատեսակ շահարկումներին անդրադարձող բնույթ:

Տեր-Պետրոսյանի իշխանության տարիներն աչքի չեն ընկնում միջազգային հարթակներում Ցեղասպանության ճանաչման հարցի բարձրաձայնմամբ: Թերևս, քիչ բացառություններից է ՀՀ ԱԺ նախագահ Բաբկեն Արարքցյանի 1996 թ.-ի ելույթը ԵՄԽԿ-ում:

¹⁴ Ընտրանի, Ելույթ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովում, 21 ապրիլ 1995 թ.:

ՄԱՍ 2

Ցեղասպանության դիսկուրսը Ռոբերտ Բոչարյանի իշխանության տարիներին

1998 թ. փետրվարի 3-ին հրաժարական տվեց Նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի պաշտոնը ստանձնեց Ռոբերտ Բոչարյանը, որը մինչև այդ Նախագահել էր Լեռնային Ղարաբաղում, իսկ Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականի պահին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետն էր:

Բոչարյանական իշխանության տարիներին արմատապես փոխվեց Ցեղասպանության դիսկուրսն իշխանական մատուցումներում, խոսույթում, արտաքին քաղաքականության հայեցակարգում: Այդ փոփոխություններն ակնառու էին ոչ միայն Բոչարյանի և նրա կաբինետի հայտարարություններում, այլ ընդհանրապես՝ քաղաքական կյանքում: 82-րդ տարելիցից սկսած՝ պաշտոնական հաղորդագրություններ են սկսում տարածել խորհրդարանական ու արտախորհրդարանական ուժերը:

«Հայաստանի Հանրապետություն» պաշտոնաթերթը, մնացած թերթերը նույնպես, սկսում են ավելի շատ էջեր հատկացնել՝ ներկայացնելով տարբեր քաղաքական գործիչների տեսակետները, կոչերը, հայտարարությունները Ցեղասպանության վերաբերյալ:

Այս շարքում, թերևս, առանցքային է նորընտիր Նախագահ Ռոբերտ Բոչարյանի 1998 թ. ապրիլի 24-ի ուղերձը: Սրանով նա սկիզբ է դնում ոչ միայն, պայմանականորեն ասած, Ցեղասպանության հիշատակման վերաբերյալ «ուղերձային մշակույթին», այլ նաև առաջին քայլն է անում Նախորդ իշխանությունների սահմանած քաղաքական կորագիծը հիմնովին փոխելու:

Ուղերձի առաջին հատվածում, որն ուղղված էր հայ ժողովրդին, Քոչարյանը խոսում է պարզ ճշմարտությունների մասին. «Հայոց Մեծ եղեռնը մեր ժողովրդի նորագույն պատմության ամենաողբերգական և մռայլ էջն է: Հայերիս համար 20-րդ դարը սկսվեց Օսմանյան Թուրքիայում իրագործված ցեղասպանությամբ և բնաջնջման արհավիրքով, որն իր ճակատագրական ազդեցությունն ունեցավ մեր ազգի ապագայի, հոգեբանության ու գիտակցության վրա: Սակայն Հայոց ցեղասպանությունը ոչ միայն մեր ժողովրդի, այլև համայն մարդկության ողբերգությունն է: Ցեղասպանության ցանկացած ոճրագործություն, ում կողմից և ում դեմ էլ այն կատարված լինի, ծանրագույն հանցագործություն է մարդկության դեմ և չունի վաղեմության ժամկետ»:

Երկրորդ հատվածն արդեն ուղղված է պատժելիությանը, միջազգային հանրության կողմից ճանաչմանը և դատապարտմանը. «Հայոց եղեռնը ծանր բեռ է հայ ժողովրդի համար առաջին հերթին այն պատճառով, որ հանցագործությունը մնացել է անպատիժ, ավելին՝ չի արժանացել պատշաճ դատապարտման միջազգային հանրության կողմից: Եվ ամենագլխավորը՝ չի եղել զոջում: Նաև այս պատճառով էր, որ 20-րդ դարում աշխարհն սկանառես եղավ մարդկության դեմ իրագործված այլ ծանր հանցագործությունների, որոնցից վերջինը 1988-1990 թվականների Սումգայիթի և Բաքվի դեպքերն էին: Այսօր, գլուխ խոնարհելով մեր միլիոնավոր անմեղ զոհերի հիշատակի առջև, պետք է կատարենք մեր պարտքը և հասնենք 1915 թվականի դեպքերի դատապարտմանը՝ դրանով իսկ հիշեցնելով բոլորին մեր ողբերգության մասին, կանխենք մարդկության դեմ հնարավոր նոր ոճիրները: Եվ հուսանք, որ միջազգային հանրությունը, կատարվածին տալով համապատասխան գնահատական, մեկընդմիջտ անհանդուրժող կլինի նման հանցագործությունների նկատմամբ»¹⁵:

Սա ենթադրում էր Հայաստանի արտաքին քաղաքականության կտրուկ շրջադարձ: Օրգանական փոփոխության ենթարկելով Ցեղասպանության վերաբերյալ իշխանական խոսույթը՝ Քոչարյանի հաջորդ քայլը եղավ այս բովանդակության տեղափոխումը միջազգային հարթակ: Ելույթ ունենալով Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 53-րդ

¹⁵ <http://2rd.am/hy/Robert-Kocharyani-ugherdzy-hay-joxovrdin>

նստաշրջանում՝ Քոչարյանը, մասնավորապես, նշում է. «Ընթացիկ տարին նաև Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի ընդունման 50-ամյակի տարին է: Ինչպես հայտնի է, Օսմանյան կայսրությունում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը իր ժամանակին պատշաճ կերպով չդատապարտվեց համաշխարհային հանրության կողմից, ինչը որոշ վարչակարգերի խրախուսեց նոր հանցագործություններ կատարել:

Հոլոքոստից հետո ՄԱԿ-ն անդրադարձավ ցեղասպանության հիմնախնդիրներին՝ այն որակելով որպես մարդկության դեմ հանցագործություն, և 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին ընդունեց հիշյալ կոնվենցիան: Չնայած, անցած կես դարում աշխարհի տարբեր մասերում բազմիցս կրկնվեցին ցեղասպանության հանցագործությունները: Այս չարիքի դեմ պայքարի անհրաժեշտության հարաճուն ըմբռնման վկայությունն են նաև ներկա դարասկզբին հայերի ցեղասպանության դատապարտումն ու ընդունումը մի շարք երկրների խորհրդարանների կողմից: Գլխավոր ասամբլեայի ներկայիս նստաշրջանում Հայաստանի և հինգ այլ պետությունների համատեղ առաջարկությամբ նստաշրջանի օրակարգ է մտցվել կոնվենցիայի 50-ամյակի հարցը: Մենք հույս ենք հայտնում, որ մարդկությունը, ցեղասպանություն հանցագործության դեմ պայքարում միավորելով ջանքերը, վճռական քայլ կկատարի արդեն հաջորդ հարյուրամյակում դրանից վերջնականապես ազատվելու համար»¹⁶:

Պաշտոնական խոսույթը ներառում էր ոչ միայն 1915 թ. Մեծ եղեռնը, այլ նաև զոլգորդվում էր Սումգայիթի և Բաքվի դեպքերի հետ: Փետրվարյան վերջին օրերին Հայոց ցեղասպանության հուշահամալիր կազմակերպված այցելությունները սկզբնավորվեցին հենց այս փուլում: Հիշողության և նշանային առումով նույնականացումը, բնականաբար, եղել էր նաև հենց այդ կոտորածների փուլում՝ 1988-1990 թթ., ինչպես նաև բազմաթիվ անգամներ օգտագործվել էր որպես բանակցային փաստարկ, սակայն ներքին խոսույթում վերջնականապես ամրագրվեց ա՛յս փուլում:

¹⁶ <http://2rd.am/hy/Kocharyani-eluyty-MAKi-glkhavor-asambleayi-53-rd-nstashrjanum>

Ցեղասպանության վերաբերյալ Ռոբերտ Քոչարյանի որդեգրած խոսույթն ակնհայտ էր նաև արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանի ելույթներում: 1999 թ. ապրիլի 23-ին Մասաչուսեթսի նահանգապետարանում՝ Բոստոնում, Օսկանյանն ընդարձակ ելույթ ունեցավ 20-րդ դարի սկզբի

ցեղասպանության և հայկական սփյուռքի ձևավորման շուրջ

¹⁷: Իսկ արդեն ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 54-րդ նստաշրջանում՝ 1999թ-ին, Օսկանյանի ընդարձակ ելույթն ունի չորս հիմնական ուղղություններ՝ տարածաշրջանային համագործակցություն, Արցախյան հիմնահարց, խաղաղության ջանքեր և Հայոց ցեղասպանության ճանաչում, դատապարտում. *«Ցավալի է, բայց 1915 թվականին սկսված Հայոց ցեղասպանությունը բացեց սարսափների այս դարը: Մենք առնվազն համոզված ենք, որ ոչ մի բան այնքան չի խրախուսում սարսափների կրկնությունը, որքան մեղսագործի կողմից ճշմարտությունն ասելու չկամությունը, հրաժարումը և խուսափելը»:*

ՄԱԿ-ի հարթակից հնչեցված այս երկու ելույթները՝ Ռոբերտ Քոչարյանի և Վարդան Օսկանյանի կողմից, փաստացի հռչակեցին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության նոր կուրսը: Այդ նոր ուղղության հիմնադրույթներից էր Ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը և դատապարտումը: Սակայն մեկ առանցքային խնդիր ևս ձևակերպվեց այս նոր ուղղությամբ. պահանջն ուղղված չէր միայն միջազգային հանրությանը: Այն առաջնահերթ ուղղված էր Թուրքիային:

Իշխանական խոսույթում Ցեղասպանության թեման էլ ավելի ընդգրկուն ներառվեց Մեծ եղեռնի 90-ամյա տարելիցի փուլում՝ 2005 թ.-ին: Քոչարյանն իր ուղերձում տարակուսանք է հայտնում Թուրքիայի մերժողական կեցվածքի կապակցությամբ. *«Մենք բազմիցս արտահայտել ենք մեր դիրքորոշումը, որ*

¹⁷ Օսկանյան Վ., Նշվ. Աշխ., Սա լավ դարաշրջան չի եղել, ելույթը՝ անգլերեն, էջ 493:

հայրության շարժառիթները վրեժխնդրական չեն: Մենք այսօր էլ բարձրաձայնում ենք Թուրքիայի հետ բնականոն հարաբերություններ կառուցելու մեր պատրաստակամության մասին: Բայց Թուրքիայի մերժողական կեցվածքն այս հարցում հարուցում է ոչ միայն մեր, այլև միջազգային հանրության տարակուսանքը»: Հատկանշական է, որ հարցի նմանատիպ մոտեցումը խորացրեց հայ-թուրքական դիվանագիտական հարաբերությունների չգոյությունը:

Քոչարյան-Դեմիրել երկու հանդիպումներն Էական ոչինչ չտվեցին: Ավելին, թուրքական կողմը Դեմիրելի շուրթերով պնդեց. «Հայերի գլխավոր խնդիրը կապված է ոչ թե Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի, այլ Թուրքիայի հետ: Քոչարյանն այդ մասին բացահայտ ասել է ինձ: Ես նրան ասացի, որ եթե իրենք ցանկանում են բարեկամություն անել մեզ հետ, ապա պետք է հանգիստ թողնեն Ադրբեջանը: Նա ինձ պատասխանեց, որ իրենց խնդիրը կապված է ոչ թե Ադրբեջանի, այլ Թուրքիայի հետ»¹⁸:

Այս փուլում միտում է նկատվում նաև հայաստանյան իշխանության քաղաքական գիծը թուրքական միջավայր տեղափոխելու՝ Թուրքիայի իշխանություններ և հասարակություն հարաբերություններ: Հրանտ Դինքի ողբերգական սպանությունը նոր բնույթ հաղորդեց այդ մոտեցմանը:

Հայաստանի արտաքին քաղաքականության պատասխանատուների ելույթներում ավելի հաճախակի սկսեցին հնչել կոչեր առ թուրքական իշխանություններ՝ չթաքցնել սեփական ժողովրդից պատմական ճշմարտությունը:

2007 թ. ապրիլի 9-ին ՄԱԿ-ում կայանալիք «Ռուանդայից քաղված դասերը» ցուցահանդեսի չկայանալու վերաբերյալ արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը տվեց հետևյալ մեկնաբանությունը. «Բավարար չէ, որ Թուրքիայի կառավարությունը կարծում է, թե կարող է իր պատմությունը թաքցնել սեփական ժողովրդից: Այժմ իրենց կոծկելու ու աղավաղման արշավը այնքան հեռուն է գնացել, որ կանխելու են «Ռուանդայից քաղված դասերը» խորագրով ցեղասպանության մասին ցուցահանդեսի բացումը: Անթուլյատրելի է, որ ՄԱԿ-ի անդամ պետությունը, որը հանձնառություններ ունի համաշխարհային խաղաղության պահպանման

¹⁸ <https://www.azatutyun.am/a/1584551.html>

ուղղությամբ, հանդգնի այսպիսի անհանդուրժողականությամբ հանդես գալ Միավորված ազգերի կազմակերպությունում: Հայաստանը չի կարող ընդունել, որ աշխարհի պատմությունը, Ռուսնոստայի, Դարժուրի ժողովուրդների ներկայիս տառապանքները և հայերի՝ անարդարության հիշողությունները ենթարկեցին այսպիսի սառնասիրտ և ցինիկ անտեսման»¹⁹:

Ինչպես վերը նշվեց, Ռոբերտ Քոչարյանի իշխանության տարիներին արմատապես փոփոխվեց Ցեղասպանության վերաբերյալ իշխանական խոսույթը: Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործընթացը դարձավ ՀՀ արտաքին քաղաքականության գերակա ուղղություններից մեկը: Հանրային դիսկուրսում, ՉԼՄ-ներում, կրթական համակարգում և հնարավոր բոլոր հարթակներում քննարկվում էր Հայոց ցեղասպանության թեման: Սակայն թեմայի քննարկումը չկրեց որակական փոփոխություն: Ավելին, Քոչարյանի կաբինետը պահանջում էր ճանաչում նաև Թուրքիայի կողմից, սակայն երբեք չհստակեցրեց, թե ի՞նչ է ակնկալում թուրքական կողմից բացի ճանաչումից:

¹⁹ Տե՛ս, Հայկական ժամանակ օրաթերթ, 2007 թ. ապրիլի 12

ՄԱՍ 3

Ֆուտբոլային դիվանագիտությունից գրողի ծոցը. Մերժ Սարգսյան

2008 թ. ստանձնելով ՀՀ նախագահի լիազորությունները՝ Մերժ Սարգսյանը կտրուկ շրջադարձ կատարեց արտաքին քաղաքական կուրսում՝ Թուրքիայի հետ հարաբերություններում:

Նրա նախորդի՝ Ռոբերտ Զոչարյանի օրոք Հայաստանի արտաքին քաղաքականության անկյունաքարային խարիսիւներից մեկը Ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումն էր: Սարգսյանը փորձեց գնալ այլ ուղով:

Սարգսյանը, ըստ էության, ժառանգություն էր ստացել մի քաղաքական կուրս, որի առանցքում ընկած էր Ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը, այդ թվում՝ Թուրքիայի կողմից, սակայն չկար ձևակերպված ակնկալիք՝ հետևանքների վերացման ուղղությամբ:

Մեհմեդ Ալի Բիրանդի հետ CNN Turk-ին տված հարցազրույցում Զոչարյանը ասել էր, որ Ցեղասպանության ճանաչումը չի ենթադրում Հայաստանի կողմից տարածքների պահանջ. *«Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ մեր հարաբերություններին, մենք պատկերացնում ենք, որ մեր երկու երկրների միջև հարաբերությունները որևէ նոր իրավական կարգավիճակի չեն հանգեցնի Ցեղասպանության ճանաչումից հետո: Սա այն չէ, ինչի մասին մենք խոսում ենք: Այսօր մենք անհանգստացած ենք արդարության վերականգնումով: Հայաստանի Հանրապետության համար, ինձ համար անձամբ, սա առավելապես բարոյական խնդիր է: Ես գիտեմ, որ Թուրքիայում կան մարդիկ, որոնք մտածում են, որ երբ Ցեղասպանությունը ճանաչվի, այնուհետև Հայաստանն անպայմանորեն Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ կներկայացնի... Թուրքիայի համար Հայոց*

ցեղասպանության ճանաչումը անպայմանորեն չի հանգեցնի իրավական հետևանքների Հայաստանի Հանրապետության հետ հարաբերություններում»²⁰:

Սարգսյանի նախագահությունը նոր հեռանկարներ բացեց հայ-թուրքական հարաբերություններում: Սարգսյանը ավելի նախաձեռնողականություն սկսեց ցուցաբերել Թուրքիայի հետ երկխոսության ճանապարհին, քան իր նախորդը: Սկզբունքորեն, թեև, իր դիրքորոշումները մեծապես չէին տարբերվում Քոչարյանից: Ցեղասպանության ճանաչումը դեռևս Հայաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգում էր: Ինչպես Քոչարյանը, Սարգսյանը ևս հակված էր Թուրքիայի նկատմամբ «առանց նախապայմանների հարաբերություններ» դիրքորոշմանը:

Սա նաև որոշակիորեն նշանակում էր, որ փոփոխվելու է Ցեղասպանության վերաբերյալ պաշտոնական խոսույթը: Սակայն ունեցանք երկու իրականություն՝ ներքին քաղաքականության, փոխանցվող խոսքի, հիշողության մատուցման ձևերի նույնություն և Էապես տարբերվող արտաքին քաղաքականություն:

Սարգսյանի կառավարման առաջին փուլը բավականին բարդ էր: Մարտի 1-ի արյունոտ դեպքերից հետո նա միայն մեկ հանրային ելույթ էր ունեցել՝ ապրիլի 9-ին, երդմանակալության արարողության ժամանակ:

Հաջորդ «հարմար առիթը» ապրիլսանչորսյան ուղերձն էր: Ուղերձում Սարգսյանը Ցեղասպանության վերաբերյալ կրկնում էր իր նախորդի տեսակետները. *«Օսմանյան Թուրքիայում պետականորեն ծրագրված և իրականացված եղեռնի արդյունքում հայ ժողովրդի մի հսկայական հատված բնաջնջվեց իր բնօրրանում և զրկվեց իր կենսատարածքից: Ոչնչացվեցին և այսօր էլ շարունակում են ոչնչացվել քաղաքակրթական, մշակութային և նյութական բազում արժեքներ, որ հայ ժողովուրդն արարել է հազարամյակներ շարունակ: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման խնդիրը Հայաստանի արտաքին քաղաքական օրակարգի օրինաչափ և անխուսափելի մասն է: Համայն հայության հայրենիք Հայաստանն իր ջանքերը պատմական արդարության վերականգնման ուղղությամբ պետք է շարունակի բազմապատկված փութաջանությամբ:*

²⁰ Ռեբերտ Քոչարյանի հարցազոույցը CNN Turk-ի հետ, հունվար 29, 2001, <http://news.president.am/eng/?sub=press&id=22&from=20&year=2001> (այլևս մատչելի չէ)

Ցեղասպանության դատապարտման հարցում մերժողականությունն ապագա չունի. հատկապես՝ այսօր, երբ աշխարհի բազմաթիվ երկրներ իրենց ձայնն են միացրել ճշմարտության ձայնին: Ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը հայ ժողովրդի նեղ ազգային հարցը չէ: Մարդկության դեմ կատարված ոճիրն ունի համամարդկային նշանակություն և հնչեղություն. ուրեմն և՛ պետք է ստանա համամարդկային արձագանք: Մեր նպատակներն ընդհանուր ոչինչ չունեն վրեժի և թշնամանքի հետ: Ամմեղ զոհերի սուրբ հիշատակը վառ պահելով հանդերձ՝ մենք պատրաստ ենք հենց վաղը բնականոն հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ առանց որևէ նախապայմանի»²¹:

Սակայն ուղերձի վերջին հատվածը՝ «Ամմեղ զոհերի սուրբ հիշատակը վառ պահելով հանդերձ՝ մենք պատրաստ ենք հենց վաղը բնականոն հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ առանց որևէ նախապայմանի», կարող ենք դիտարկել որպես նախերգանք Սերժ Սարգսյանի՝ հետագայում ձեռնարկած արտաքին քաղաքականության կուրսի, որի առանցքում դրված էր նաև Ցեղասպանության խնդիրը:

2008 թ. հունիսի 23-ին Մոսկվայում ռուսահայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպմանը Սերժ Սարգսյանը հայտարարեց. «Երկրորդ խնդիրը, որի մասին կոլզեի խոսել, հայ-թուրքական հարաբերություններն են: Այս հարցում մեր դիրքորոշումը հստակ է. հարևան պետությունների միջև 21-րդ դարում չպետք է լինեն փակ սահմաններ: Տարածաշրջանային համագործակցությունը կարող է լինել կայունության հաստատման լավագույն միջոցը:

Թուրքական կողմն առաջարկում է ձևավորել մի հանձնաժողով, որը պետք է ուսումնասիրի պատմական փաստերը: Մենք դեմ չենք այդպիսի հանձնաժողովի ստեղծմանը, բայց այն ժամանակ, երբ կբացվի սահմանը մեր պետությունների միջև: Այլապես, այն կարող է դառնալ հարցը տարիներով երկարաձգելու և շահարկելու միջոց: Առաջիկայում ես մտադիր եմ նոր քայլեր ձեռնարկել հայ-թուրքական հարաբերությունները խթանելու ուղղությամբ: Ամենայն հավանականությամբ, ես

²¹ <https://www.president.am/hy/press-release/item/2008/04/24/news-22/>

կիրավորեմ Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գյուլին Երևան՝ միասին դիտելու Հայաստանի և Թուրքիայի ֆուտբոլի հավաքականների հանդիպումը»²²:

Այս դրվագից սկսած՝ կարող ենք խոսել Ցեղասպանության խնդրի վերաբերյալ իշխանության ներսում եղած ընկալումների երկատման մասին: 2008 թ. փետրվարյան լարված օրերին Սերժ Սարգսյանի հետ համագործակցել էր ՀՀԴ-ն: Ավելի ուշ՝ մարտի 21-ին, ստորագրվել էր կոալիցիոն հուշագիր, որին, բացի ՀՀԿ-ից և ՀՀԴ-ից, մաս էին կազմել ևս երկու ուժեր: ՀՀԴ-ից ներկայացուցիչներ կային Սերժ Սարգսյանի կառավարությունում:

Սերժ Սարգսյանի այս նախաձեռնությունը պատմության մեջ մտավ «ֆուտբոլային դիվանագիտություն» անունով:

2008 թ. սեպտեմբերի 6-ի կեսօրին Աբդուլլահ Գյուլը ժամանեց Երևան: Երիտասարդ դաշնակցականների սուլոցների և «ճա-նա-չում» վանկարկումների ներքո Գյուլը օդանավակայանում իրեն դիմավորող արտգործնախարար Էդվարդ Նալբանդյանի հետ տեղավորվեց հատուկ Թուրքիայից ուղարկված զրահապատ մեքենայի մեջ: Հայաստանի իշխանություններն ամեն ինչ արել էին, որ Գյուլին հնարավորինս հեռու պահեն Դաշնակցության բողոքի գործողություններից:

Այցը տևեց 6-7 ժամ: Հայաստան-Թուրքիա հանդիպումից մի քանի օր առաջ Հայաստանի ֆուտբոլի ֆեդերացիան իր զինանշանը փոխել էր. եթե արդեն հին զինանշանի վրա Արարատ սարն էր, ապա նորի վրա ուղղակի գնդակ էր նկարված: Հայաստանի ֆուտբոլիստների մարզաշապիկի վրայից հանվել էր նաև Արարատ սարի պատկերը:

«Ես Կարսից եմ», «Ես Արդահանից եմ», «Ես Վանից եմ», «Ես Իգդիրից եմ». այսպիսի ցուցապաստառներով հազարավոր հայեր Երևանի կենտրոնական պողոտաներում, որտեղով պիտի անցներ Գյուլը, «կենդանի շղթա» էին կազմել և իրենց բողոքն էին հայտնում Թուրքիայի նկատմամբ:

Նախապատրաստական աշխատանքները հաջողել էին, և Ցեղասպանության հիշատակման հողի վրա համընդհանուր ընդվզում չառաջացավ: «Մի անհասկանալի,

²² <https://www.president.am/hy/statements-and-messages/item/2008/06/23/news-11/>

կենցաղային մակարդակի ոգևորություն է տիրում, կարծես մեր կորած եղբորն ենք գտել»,- հայտարարեց դաշնակցական Արմեն Ռուստամյանը²³:

2008 թ. սեպտեմբերի 24-ին ԱՄՆ-ում հայ համայնքի հետ հանդիպման ելույթում Սերժ Սարգսյանը մեջբերեց Թուրքիայի արտգործնախարարի խոսքերը, որն ասել էր. *«Թուրքիան պատրաստ է նայել իր անցյալին, պատրաստ է դեմ հանդիման կանգնել ենթադրվող հանձնաժողովի եզրահանգումներին»:*

Սարգսյանը շարունակեց. *«Սրանք խիզախ իշխանության ներկայացուցչի խոսքեր են: Այժմ մենք պիտի մտածենք, թե ինչպես կարող ենք օգնել Թուրքիայի հասարակությանը ավելի անաչառ լինելու սեփական պատմության էջերը թերթելու հարցում, այն հասարակությանը, որի հարյուր հազարավոր ներկայացուցիչները փողոց էին ելել «մենք բոլորս հրանտոհինք ենք», «մենք բոլորս հայ ենք» պաստառներով:*

Մի բան ինձ համար ակնհայտ է. մենք պիտի խոսենք, խոսենք բոլոր թեմաների շուրջ: Շփումներից, խոսակցություններից հրաժարվում են այն մարդիկ, որոնք ասելիք չունեն և բարդույթավորված են: Մենք որևէ բարդույթ չունենք, մեր ասելիքը հստակ է: Եվ ես ուզում եմ հուսալ, որ հեռու չէ այն օրը, երբ երկու հարևան երկրները, որպես բնականոն հարաբերություններ ունեցող պետություններ, երկկողմ պետական շփումների հարթությունում կլուծեն առկա առաջնահերթ խնդիրները»²⁴:

Շարունակելով իր որդեգրած քաղաքական գիծը՝ այս ելույթով Սարգսյանը, փաստացի, փորձում է թուրքական հասարակության մի մասի առաջ բերած օրակարգը շաղկապել Ցեղասպանության հիշողության համակարգում:

2009 թ. ապրիլի 22-23-ի գիշերը՝ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակության ու ոգեկոչման նախօրեին, Հայաստանը և Թուրքիան միջևորդ Շվեյցարիայի հետ տարածեցին հայտարարություն «ճանապարհային քարտեզի» մասին: Թուրքիայի և Հայաստանի արտգործնախարարությունները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որը նախանշում էր երկկողմ հարաբերությունների կարգավորման «համապարփակ շրջանակի շուրջ» համաձայնագիր²⁵:

Այս իրադարձությունները գազաթնակետին հասցրեցին Սարգսյան-ՀԶԴ հարաբերությունների լարվածությունը: Այս հայտարարությունը, ըստ նրանց, ԱՄՆ

²³ <https://www.aniarc.am/2019/09/05/tatul-hakobyan-article-gul-visited-armenia-2008-civilnet/>

²⁴ <https://www.president.am/hy/statements-and-messages/item/2008/09/24/news-18/>

²⁵ <https://www.mfa.am/hy/>

Նախագահ Բարսեղ Օբամային հարմար առիթ ընձեռեց, որ խուսափի իր ապրիլյան քառասունչորսյա հիշատակի ելույթում «ցեղասպանություն» եզրույթն օգտագործելուց: Ի նշան բողոքի, ՀՀԴ-ն լքեց կոալիցիոն կառավարությունը. «Մենք մշտապես համոզված ենք եղել, որ պետության ազգային անվտանգության ռազմավարական ուղղություններից մեկը Հայոց ցեղասպանության համընդհանուր, մասնավորապես՝ Թուրքիայի կողմից ճանաչումն ու դատապարտումն է: Սա դիտարկվել է ոչ միայն պատմական արդարության վերականգնման, այլև տարածաշրջանում փոխադարձ վստահության մթնոլորտի բարելավման և ապագայում նման ոճիրների կանխարգելման համատեքստում: Այս առումով, ինչպես արդեն հայտարարել ենք, մեզ համար անընդունելի ու դատապարտելի էր ապրիլի 24-ի անմիջական նախօրեին և Թուրքիայի ղեկավարների հակահայկական, նախապայմաններ թելադրող կեցվածքների համատեքստում Հայաստանի ու Թուրքիայի արտգործնախարարությունների համատեղ հայտարարության ընդունումը: Ունենք նաև սկզբունքային տարածայնություններ Հայաստան-Թուրքիա բանակցություններում արծարծվող որոշ դրույթների վերաբերյալ ՀՀ-ի իշխանությունների դիրքորոշման հարցում»²⁶:

ՀՀԴ-ն թողեց իր բոլոր կառավարական պրոտֆեկները՝ բացառությամբ Ազգային ժողովի երկու հանձնաժողովների՝ արտաքին հարաբերությունների և պաշտպանության, ազգային անվտանգության և ներքին գործերի, նախագահությունը:

Փաստացի, Սարգսյանի իշխանությունը Ցեղասպանության հարցում դարձավ միակուռ մոտեցումների կրող: Կոալիցիայից ՀՀԴ հեռանալով՝ վերացավ այն երկփեղկվածությունը, որը ստեղծվել էր Թուրքիայի հետ հնարավոր հարաբերությունների և այդ համատեքստում՝ Ցեղասպանության հիշողության ընկալման, ճանաչման և դատապարտման հարցերում:

2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին համայն հայությանը ուղերձ հղեց Սերժ Սարգսյանը: Նա ասաց, որ համոզված է ձեռնարկված քայլերի անհրաժեշտության ու ճշմարտացիության մեջ, որևէ հարաբերություն Թուրքիայի հետ «չի կարող կասկածի տակ դնել հայ ժողովրդի հայրենագրկման ու ցեղասպանության իրողությունը», իսկ «միջկառավարական հանձնաժողովի համապատասխան ենթահանձնաժողովը պատմաբանների հանձնաժողով չէ»: Շարունակելով «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև առկա սահմանների հարցը ենթակա է լուծման միջազգային իրավունքի

²⁶ ՀՀԴ Հայտարարություն, ապրիլ 27, 2009.

համաձայն»²⁷ մտքով, որը, ըստ նրա, մեջբերում է արձանագրություններից, Սարգսյանը, փաստացի, կասկածի տակ է դնում Հայաստան-Թուրքիա սահմանները և «Հայաստանը Թուրքիայից տարածքային պահանջներ չունի» թեզը:

Մինչ այդ, Սարգսյանի ձեռնարկը խիստ քննադատության էր արժանացել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում: Տեր-Պետրոսյանը 2009 թ. սեպտեմբերի 18-ի հանրահավաքում հայտարարեց. *«Սերժ Սարգսյանի կողմից Ցեղասպանությունը զոհաբերելու դիմաց Թուրքիան արձանագրությունները չի վավերացնելու և Հայաստանի հետ սահմանը չի բացելու, մինչև չլուծվի Ղարաբաղի հարցը»*²⁸:

2009 թ. հոկտեմբերի 10-ի երեկոյան Հայաստանի ու Թուրքիայի արտգործնախարարները Շվեյցարիայի Ցյուրիխ քաղաքում ստորագրեցին հայ-թուրքական երկու արձանագրությունները:

Վերջնականապես համոզվելով, որ Թուրքիան չի վավերացնելու արձանագրությունները, Սարգսյանը 2010 թ. ապրիլի 22-ին սառեցրեց գործընթացը՝ հայտարարելով, որ ողջամիտ ժամկետները ավարտվել են, հետևաբար՝ հարաբերությունների կարգավորման ներկա փուլը սպառված է:

2014 թ. ՄԱԿ-ի ամբիոնից Սերժ Սարգսյանը «գրողի ծոցն»²⁹ ուղարկեց արձանագրությունների վավերացումը:

Հաջորդ տարի՝ 2015 թ., Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակը հիմնավոր առիթ էր առավել ընդգրկուն անդրադառնալու խնդրին և էական փոփոխություններ կատարելու իշխանության խոսույթում:

Այս փուլում է, որ շրջանառության մեջ դրվեց «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը»:

Հռչակագրում Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը դիտարկվում էր որպես կարևոր հանգրվան՝ շարունակելու պատմական արդարության համար մղվող պայքարը «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսով³⁰:

Մարտի 18-ին «Արարատի ստորոտին» միջազգային մեդիա խորհրդածողովում ունեցած ելույթում Սերժ Սարգսյանը ընդարձակ ակնարկ է կատարում Հայոց ցեղասպանությունը՝ ընդգծելով. *«Մենք կցանկանայինք Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը ոգեկոչել նաև թուրք ժողովրդի հետ միասին՝ դրանով իսկ ազդարարելով երկու ժողովուրդների միջև հաշտեցման և հարաբերությունների*

²⁷ <https://www.president.am/hy/statements-and-messages/item/2009/10/10/news-51/>

²⁸ Տե՛ս, Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ելույթը 2009թ. սեպտեմբերի 18-ի հանրահավաքում:

²⁹ Տե՛ս, Սերժ Սարգսյանի ելույթը (ՄԱԿ) Գլխավոր ասամբլեայի 69-րդ նստաշրջանին:

³⁰ Տե՛ս, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիր:

հաստատման մի նոր հանգրվան, որին Էլ միտված էին 2009 թվականին Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրված արձանագրությունները և իմ հրավերը Թուրքիայի նախագահ Էրդողանին՝ ապրիլի 24-ին միասին հարգելու Հայոց եղեռնի զոհերի հիշատակը»³¹:

Սա, թերևս, Սարգսյանի վերջին փորձերից էր վերադառնալու այն ուղեծրին, որը սահմանել էր իր իշխանության սկզբում:

2018 թ. մարտի 1-ին՝ հրաժարականից շուրջ երկու ամիս առաջ, Սերժ Սարգսյանը հրամանագիր ստորագրեց հայ-թուրքական արձանագրությունների կնքման ընթացակարգը դադարեցնելու մասին:

Անկախ Սարգսյանի նախաձեռնությունից, որը միտված էր Թուրքիայի հետ հաշտեցմանը, իշխանական խոսույթը Ցեղասպանության վերաբերյալ, որը ժառանգություն էր ստացվել Քոչարյանից, որական էական փոփոխություն չկրեց:

³¹ <https://www.aniarc.am/2015/03/19/serzh-sargsyan-genocide-100-erdogan/>